

Ege Coğrafya Dergisi, 10 (1999), 239-280, İzmir
Aegean Geographical Journal, 10 (1999), 239-280, İzmir-TÜRKİYE

TARİHSEL COĞRAFYA AÇISINDAN TEMETTUAT DEFTERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE AŞAĞI AKÇAY HAVZASI ÖRNEĞİ

*Using of the Temettuat Defters for the investigations
of historical geography and the example of Lower
Akçay Basin*

Şevket IŞIK

<sevket@edebiyat.ege.edu.tr>

Abstract

The Temettuat *defters* are one of the important sources to determine the socio-economic structure of the Ottoman Empire towards the middle of 19th century. The defters are result of the new economic and social developments after the *Tanzimat* and published in 1844. The aim of study is to form a model how to use the defters in a research of historical geography. It is chosen the lower Akçay basin in the southern of the Büyük Menderes valley for application of this model and taken into account data belonged to the 2309 *hanes* in 40 villages in this area.

These defters contain all hanes in the various settlements such as district, village, farm and consist of the data reflected the economic features of the heads of hane. The data in the defters are divided into the four main sections on the base of hane from the point of view of data types by ourselves. First section has name and work of the heads of hane and number of the hane. Second section is composed of the *aşar* (a kind of tax) which the heads of hane have to pay in return for one-tenth of total produce of the each crops such as wheat, barley, maize, olive, cotton, fig etc. By means of distribution to crops of the total *aşar*, It is possible to determine the pattern of crops and their differences in the settlements and natural landscape.

Following section of the defters are related to the income from all economic activities such as agriculture, animal-breeding. If the data in this section held in detailed, we can obtain the following important results for the investigations of historical geography.

- The size of cultivation area
- Distribution of cultivation land according to use form such as wheat, barley, maize, cotton, vine etc.
- The size of agricultural area used by share-cropper or renting
- The species and numbers of the taxable and non-taxable animals
- The income from each crops and taxable animals such as cow and goat.

The last section of the defters consist of the net income from agricultural and animal-breeding activities of the heads of hane. Furthermore, other economic activities (weaving, labouring, charcoal-burning, load-bearing) non-agriculture and animal-breeding and income from the like these activities are determined in this section.

Giriş

Tarihsel coğrafya, doğal kaynakların dağılımını, kullanılmasını ve değerlendirilmesini, insan yerleşmelerinin şekil ve işlevlerini, kısaca tüm beşeri konulardaki dinamizmi, coğrafi açıdan anlamamıza olanak veren bir dizi olay ve sürecin yeniden canlandırılmasını içeren ve bu özelliği ile geçmişin veya geçmiş dönemlerin coğrafyası olarak tanımlanabilir (1). Başka bir anlatımla, tarihsel coğrafya, çağdaş coğrafi yöntemleri kullanarak, herhangi bir sahanın geçmişte belirli bir tarihte veya bir dönem içinde nasıl nüfuslandığını, nüfus dağılımının, yerleşme sisteminin ve arazi kullanımının ne gibi özellikler gösterdiğini ve tüm bunların doğal ortam koşulları ile olan ilişkilerini mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde ortaya koymaktır (2).

Bununla birlikte, tarihsel coğrafya konusundaki çalışmalardan elde edilen sonuçları, yalnızca incelenen dönemin coğrafi özelliklerine ışık tutan veriler olarak değerlendirmek de uygun değildir. Tarihsel coğrafya araştırmalarının önemini sınırlayan ve bir anlamda küçülten böyle bir yaklaşımın aksine, bu konuda yapılan araştırmaları, belirli bir sahanın günümüzdeki coğrafyasının da anlaşılmasını mümkün kılan önemli bir veri kaynağı olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim, bugün herhangi bir mekânın, başta nüfus, yerleşme ve ekonomik faaliyetler olmak üzere, sahip olduğu tüm coğrafi özelliklerinin, günümüzün doğal çevre koşullarının yanı sıra, ancak tarihe başvurularak ve geçmişteki kökenleri araştırılarak aydınlanabileceği de gözden kaçmamalıdır (3).

Tarihsel coğrafya araştırmalarında, geçmiş dönemin bazı coğrafi özelliklerinin belirlenmesinde, birbirinden oldukça farklı birçok kaynak kullanılmaktadır. Nitekim, bu tip araştırmalarda kullanılan verilerin çok büyük bir bölümü, arkeolojik araştırma sonuçları, nüfus sayımları, çeşitli amaçlarla hazırlanmış haritalar, resmi veya kişisel birtakım belgeler gibi, birbirinden son derece farklı malzemelerden oluşmaktadır. Bu verilerin yanı sıra, mekân ile ilgili yöntem ve deneyimler, başka bir deyişle, güçlü bir coğrafi algılama ve sentez gücü de tarihsel coğrafya araştırmalarında zorunlu olan bir unsurdur (4). Yukarıda belirtilen ve pek çoğu farklı disiplinleri ilgilendiren kaynakların temel özelliği, tarihsel coğrafyanın yanı sıra, birçok bilimdalı tarafından yoğun bir şekilde kullanılmasıdır. Ancak, bu tip kaynaklar coğrafi bakış tarzının temelini meydana getiren alan ve konumun, taşıdığı anlam ve öneme uygun bir biçimde incelenmemiş ve bu doğrultuda değerlendirilmemiştir.

Böyle bir yaklaşımda, tarihsel coğrafyaya, coğrafi sentez veya alan bilgisinin dışında kalan verileri sağlayan disiplinlerin, doğal ortama bakış açılarının son derece farklı olması önemli rol oynamaktadır. Sözelimi, bir tarihçi, herhangi bir sahanın birtakım özel koşullarını, insan yaşamını ve onun etkinliklerini belirleyen bir unsur olarak değerlendirmemektedir. Herhangi bir kazanın gelişimini ve sosyo-ekonomik yapısını betimleyen bir tarihçi, kendi verileri doğrultusunda hiç kuşkusuz bazı önemli sonuçlar elde edecektir. Nüfusun miktarı ya da bazı bölgelerdeki vergi oranları kendi disiplinleri açısından son derece önemli olup, bu konuda birtakım karşılaştırmalar ve yorumlar yapabilir. Ancak, belirli bir sahada nüfusun coğrafi dağılışı, beşeri ve doğal kaynakların kullanımı, yerleşme tipleri ve bunların işlevleri ile doğal koşullar arasındaki ilişkilere hemen hiç yer verilmeyen bu tip araştırmalarda, varılan sonuçlar çoğunlukla listeler halinde verilmektedir.

Belirli bir sahanın sosyal ve ekonomik tarihinin incelenmesinde giderek önem kazanan ve gelişmiş ülkelerde akademik coğrafyanın özel bir alt disiplini olma kimliği kazanan tarihsel coğrafyanın, ülkemizde bu konuda karşılaşılan birçok problemin varlığına ve bu problemlerin çözümünde önemli bir rol

oynayacak arşiv kaynaklarının zenginliğine rağmen istenen düzeyde gelişmemiştir. Bunda, tarihsel coğrafya alanında verilen eserlerin yok denecek kadar az olmasının yanı sıra, biz coğrafyacılar için de son derece önemli bilgiler içeren arşiv kaynaklarının değerlendirilmesindeki güçlükler ve içeriklerinin tam olarak bilinmemesi ve en önemlisi de bu tip çalışmaların başarısını arttıracak interdisipliner çalışmaların eksikliği büyük ölçüde belirleyici olmaktadır. Tüm bunlar dikkate alınarak, bu çalışmada Osmanlı devletinin resmi belgelerinden biri olan temettuat defterlerinin tanıtımı ve içerdiği verilerin coğrafi açıdan değerlendirilmesine yönelik bir model oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tanzimat ile birlikte oluşturulmaya çalışılan yeni yapılanma girişimlerinin bir ürünü olan temettuat defterleri, 1844 (Hicri 1261) yılına aittir. Arapça bir kelime olan “Temettu” kâr, kazanç anlamına gelmektedir. Temettuat ise bu kelimenin çoğul halidir. Sözkonusu defterlerde, kaza, köy hatta çiftlik ölçeğindeki yerleşmeleri oluşturan tüm haneler tek tek ele alınarak, her hanenin mülkü ve gelir kaynakları ile senelik gelirinden alınan vergi miktarı konusunda son derece ayrıntılı bilgiler içermektedir. Her hane reisinin adının ve ne iş ile uğraştığının da belirtildiği bu defterlerde, her hanenin tarımsal üretimden sağladığı kazanç ve bu kazanç üzerinden ödediği aşar vergisi, bu verginin tarımsal faaliyetlere dağılımı, işlenen toprak miktarı, tarımsal işletme büyüklükleri, ortakçılık veya kiracılık şeklinde kullanılan toprakların miktarı, tarım alanlarının niteliklerine (*ekili-dikili*) veya kullanım biçimine göre (*buğday, arpa, pamuk, tütün v.b.*) dağılımı çıkarılabilmektedir. Bunun yanında, sözkonusu defterlerin, vergi defterleri olması nedeniyle, gelir getiren ve buna bağlı olarak vergiye tabi hayvanların cins ve miktarı ile gelir getirmeyen, bu nedenle de vergi kapsamı dışında tutulan hayvan varlığı konusunda da ayrıntılı bilgiler içermektedir. Temettuat defterlerinin bir diğer önemli yanı da, tarım ve hayvancılık dışında kalan, ancak kazanç sağlanan her türlü ekonomik faaliyet (*dokumacılık, ırgatlık, kömürcülük, odunculuk v.b.*) ve bu faaliyetlerden elde edilen vergi miktarının belirtilmesidir. Bu açıdan, temettuat defterleri, ait oldukları yerleşmelerin veya bir sahanın, 19. yüzyıl ortalarındaki sosyo-ekonomik yapısını yansıtan önemli bir kaynak niteliği taşımakta olup, özellikle son yıllarda -coğrafi bir yaklaşımla olmasa da- kullanımı giderek yaygınlaşmıştır (5).

Temettuat defterlerinin genel yapısı

Temettuat defterlerinin, yukarıda kısaca vurgulanan özelliklerini daha yakından gözlemek amacıyla, defterlerin yapısı hakkında kısaca durmak

gerekmektedir. Bu nedenle aşağıda temel yapısal özellikleri belirtilen temettuat defterlerinin bir bölümünün orijinali ve bunların transkripsiyonu metin sonuna eklenmiştir. Ekte verilen örneklerin sayısı geniş tutulmuştur. Böyle bir tercihte, çalışmada vereceğimiz örneklerin tümünü bir defterde göstermenin güç olması ve konuyu daha anlaşılabilir hale getirmek düşüncesi etkili olmuştur.

Söz konusu defterlerin, içerdikleri bilgiler bakımından hane bazında 4 ana bölümden oluştukları söylenebilir. Orijinal ve transkripsiyonda I. Bölüm olarak belirttiğimiz kısımda hane reisinin adı, varsa lakabı, ne işle uğraştığı ve hane numarasına ilişkin bilgiler yer almaktadır. II. bölümde ise ana çizgileriyle, tarım ve hayvancılıktan elde edilen kazanç üzerinden hane reisinin ödemesi gereken aşar vergisinin (6) miktarı ve dağılımı belirtilmektedir. Ancak bu bölüm ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde, şu bilgileri içerdiği gözlenir:

- a) Üretimi yapılan her ürünün toplam üretiminin 1/10'üne karşılık gelen üretim miktarı ve ürünün birim fiyatı
- b) Ürünün birim fiyatı ile vergiye tabi üretim miktarının çarpımıyla elde edilen aşar vergisi.

Bu verilerden yararlanarak, bir yerleşmede aşar vergisinin hangi ürünlerden oluştuğu, hangi ürünlerin vergi açısından önem kazandığı ve en önemlisi de her ürünün toplam üretim miktarını saptamak mümkündür (7). Böylece bir yerleşmenin ya da coğrafi açıdan çok daha büyük önem taşıyan, sınırları belirlenmiş bir alanda üretim çeşitliliği, verimlilik ve bunların mekân içinde gösterdikleri farklar ortaya konabilir. Çalışmamızın aşar vergisinin değerlendirilmesine ilişkin bölümünde bu konu üzerinde örnekler verilmiştir.

Temettuat defterlerinin III. bölümünde ise esas olarak, tarımsal üretimin gerçekleştirildiği toprağın ve diğer üretim araçlarının miktarı ve bunlardan elde edilen toplam gelir belirtilmektedir. Bu bölümdeki veriler de ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde, her haneye ilişkin şu önemli bilgiler elde edilmektedir.

- a) Tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü toprağın dönüm olarak miktarı,
- b) Toprakların kaç parçadan oluştuğu,
- c) Ortakçılık veya kiracılık gibi farklı şekilde işletilen toprak miktarı,
- d) Ekili alanlar dışında kalan bağ, incir, bostan, bahçe, zeytin üretimine ayrılan alanların dönüm olarak miktarı (8),
- e) Bu tarım alanlarından elde edilen toplam gelir.

Söz konusu bölümde, bir yerleşmenin veya bir sahanın ekonomik yapısını ortaya koyan bir başka önemli veri de hayvancılık ile ilgilidir. Her hanenin sahip olduğu inek, keçi, koyun gibi gelir getiren hayvan varlığı ile bunlardan elde edilen gelirin yanı sıra; gelir getirmeyen (sığır, at, sağmal olmayan inek v.b.) hayvanların cins ve miktarı yer almaktadır.

IV. bölümde ise, toplam yıllık gelir belirtilmektedir. Burada, hane reisinin tarım ve hayvancılıktan elde ettiği gelir toplamından başka, tarım ve hayvancılık dışında kalan, ancak bir gelir getiren faaliyeti var ise (Irgatlık,

çobanlık, çulculuk, ticaret, deve yükü gibi), bu faaliyetin adı ve yıllık kazancı belirtilmektedir.

Yukarıda genel yapısını incelediğimiz temettuat defterlerinin, coğrafi açıdan kullanımına ait bazı örnekler, defterlerde yer alan bilgi sırası mümkün olduğu kadar korunmaya çalışılarak aşağıda verilmiştir. Bu arada, defterlerdeki verilerin, mekândaki dağılımını, bir başka ifadeyle, farklılıklarını coğrafi bir yaklaşımla açıklayabilmek amacıyla, örnek olarak aldığımız Aşağı Akçay havzasında (Şekil 1) birtakım morfografik birimler ayırt edilmiştir. Özellikle tarımsal etkinliklerde üretim desenini, verimi, üretim yöntemlerini belirleyen ve böylece alanda bazı farklılıklar yaratan bu birimlerin özellikleri metin içinde ana çizgileri ile açıklanmıştır. Alan olarak Aşağı Akçay havzasının (Aydın) seçilmesinde, bu sahada doktora tezi hazırlamış olmamız, bir başka deyişle sahanın günümüzdeki durumu hakkında geniş bir bilgiye sahip olmamız belirleyici olmuştur. Daha önce belirtmekle beraber, burada tekrar vurgulamakta yarar gördüğümüz bir konu da bu çalışmanın amacıyla ilgilidir. Çalışmamızda, sözkonusu defterlerin içeriğini tanıtmak, özellikle tarihsel coğrafya araştırmalarında defterlerin nasıl kullanılabileceğine yönelik bir model oluşturmaktır. Bu nedenle, ele alınan konularda günümüze kadar meydana gelen değişmeler üzerinde, birkaç nokta dışında durulmamış, değerlendirmeler defterin ait olduğu yıllara sınırlı tutulmuştur.

I. İdari bölünüş

Temettuat defterlerinin başında, ilgili defterin hangi sancak ve kazaya bağlı olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, köy, çiftlik gibi yerleşmeler uygun ölçekli bir haritaya aktarıldığında, ilgili tarihte gerek bir kazanın gerekse bir yörenin sınırlarını ve bu sınırlar içinde yerleşmelerin kaza merkezi, köy veya çiftlik şeklindeki statülerini belirlemek mümkündür. 1844 yılına ait temettuat defterlerindeki bu bilgiler kullanılarak hazırlanan şekil 2, Aşağı Akçay havzasında Aydın Sancağı'na bağlı Arpaz, Bozdoğan, Amasya, Yenipazar kazaları ile Denizli Sancağı'nın Tavas kazasına ait toprakların bulunduğunu göstermektedir.

Bu kazalara bağlı köylerin haritadaki yerlerinin incelenmesi, kazalar arasındaki sınırların büyük ölçüde su bölümü çizgilerini ve nehirleri izlediği sonucunu vermektedir. Nitekim, batıda Madranbaba kütlesi, Bozdoğan kazasını batıdaki Çine kazasından ayırırken; ovayı kateden Akçay'ın, doğudaki Arpaz kazası ile batıdaki Bozdoğan ve Yenipazar kazaları arasında önemli bir sınır oluşturduğu gözlenmektedir. Aynı özellik, Amasya kazası ile Tavas kazasını ayıran sınır için de geçerlidir. Amasya kazası, Akçay vadisi ile doğudaki Tavas ve Arpaz kazalarından ayrılırken güneydeki sınırı Akçay'ın kolu olan Deliçay oluşturmaktadır (Şekil 2). Bu durum 19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi

(9), morfolojik unsurların bir sahadaki idari sınırların saptanmasında belirleyici olmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

II. Nüfus

Temettuat defterlerinde yer alan nüfusa ilişkin bilgiler, günümüzdeki anlamda bir nüfus sayımından oldukça farklıdır. Bunlar, sözkonusu tarihte ve ait oldukları yerlerde, hiçbir hane ayırımı yapmadan tüm hane reislerini ele alan ve bu nedenle, nüfusun ancak bir bölümüne ilişkin bilgilere yer veren sayımlardır. Başka bir anlatımla, bu defterlerdeki hane reislerini, tıpkı mufassal defterlerdeki vergi nüfusuna benzetmek mümkündür (10). Bu açıdan bir köyün veya sınırları belirlenmiş bir yörenin nüfus miktarını saptamak amacıyla, hane sayılarının belirli bir katsayı ile çarpılması yoluna gidilebilir. Ancak, mufassal defterleri kaynak olarak kullanan nüfus çalışmalarında, bu konu ile ilgili yapılan değerlendirmelerde ortaya atılan katsayıların birbirinden farklı olduğu dikkati çekmektedir. Bu nedenle, vergi nüfusunun belirli bir katsayı ile çarpılması yerine; yalnızca hane sayılarının değerlendirilmesi yoluna gidilebilir. Böylece, bir yerleşmenin tartışmaya açık bazı katsayılarla elde edilen toplam nüfusundan çok, hane sayıları üzerinde bir değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır ki; böyle bir yöntem, geçim olanaklarının artmasında veya azalmasında etkin bir rol oynayan doğal çevrenin, yerleşme büyüklükleri üzerindeki etkisini vurgulamak için yeterlidir.

Bu konuda yaptığımız değerlendirmeler, Akçay ovasının doğu ve batı kenarında yer alan ova köyleri ile ovanın doğusundaki arızalı tepelik alandaki köylerde hane sayısının yüksek olduğunu, buna karşılık Yaygın platosu ve batıdaki arızalı tapelik alanlardaki köylerde hane sayısının azaldığını ortaya koymaktadır (Şekil 3). Ova kenarı köyleri, tarımsal üretim yapısında da belirtildiği gibi, ova tabanı, etek düzlükleri ve bu düzlüklerin gerisinde kalan dik ancak yüksek olmayan yamaç arazilere sahiptirler. Bu nedenle, tarla tarımının yanı sıra zeytin, incir, üzüm gibi farklı tarım ürünlerinin yetiştirdiği arazilere sahiptirler. Belirtilen bu koşullar, sözkonusu alanlarda yer alan köylerin ekonomik potansiyelini artırmış ve büyükçe köylerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Buna karşılık, Yaygın platosu 750-900 metre arasında değişen yükseltisi ve kalker yapısından dolayı iklimin farklılaştığı, sulama olanaklarının hiç bulunmadığı bir yapıya sahiptir. Yaygın platosundaki bu koşullar, ova kenarındaki ürün çeşitliliğinin yerini monokültür tahıl tarımının almasına neden olmuş ve bu durum sahanın ekonomik potansiyelini daraltarak nüfusun küçük köyler ve çiftliklerde toplanmasına neden olmuştur.

III. Ekonomik faaliyetler

a. Nüfusun faaliyet kolları

Temettuat defterlerinin, herhangi bir yerleşim birimindeki nüfusun faaliyet kollarının belirlenmesinde de önemli bir işlevi vardır. Her hanenin başında, hane reisinin hangi iş ile uğraştığı (*erbab-ı ziraat, ırgat, imam, v.b.*) belirtilmektedir. Bazı defterlerde, bu bilginin yer almaması, sayımın uygulanmasında tam bir birliğin olmadığını göstermekle birlikte, haneye düşen verginin hangi faaliyetlerden oluştuğu dikkate alınarak, faaliyet alanını saptamak güç değildir. Bu konuda, araştırma alanımızda yer alan 2 köy yerleşmesi örnek olarak seçilmiştir. Bunlardan ilki, günümüzdeki adı Olukbaşı olan Biresse köyüdür. Söz konusu köyün temettuat defterlerinin incelenmesi, Biresse köyünde oldukça ilginç bir ekonomik yapının varlığını ortaya koymaktadır. Nitekim, 166 haneli köyün, hane reisi bazındaki ekonomik faaliyetleri gözden geçirildiğinde, özellikle kıl dokumacılığının (*mudyablık*) ve kıl dokuma ticaretinin son derece önemli olduğu dikkati çekmektedir (Çizelge 1-Şekil 4).

Çizelge 1'den de izleneceği gibi, toplam 166 haneli Biresse köyünde, 45 hane yalnız mudyablık ya da diğer adıyla kıl dokumacılığı ile uğraşırken, bu ürünlerin ticareti ile uğraşan hane sayısı 83 gibi yüksek bir rakama ulaşmaktadır. Kıl dokumacılığının hem üretimi hem de ticareti ile uğraşanları birlikte ele aldığımızda, 128 hanenin, diğer bir ifadeyle, köydeki hanelerin % 77.1'inin, kıl dokumacılığı ile uğraştığı sonucuna ulaşılmaktadır. Köyün ekonomik yapısında, hane reisleri bazında kıl dokumacılığının önemini ortaya koyan bu verilerin yanı sıra, aynı köyden sağlanan tüm gelirin oransal dağılımı da gözden geçirildiğinde, söz konusu faaliyetin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de, Biresse köyünden elde edilen 121 316 kuruşluk gelirin, ana ekonomik faaliyetlere dağılımı incelendiğinde, bu gelirin % 22.1'inin mudyablıktan, % 54.4'ünün mudyab ticaretinden elde edildiği görülür (Çizelge 2).

Biresse köyünün temettuat defterinin incelenmesinde, kıl dokumacılığının ve dokuma ticaretinin ne derece önemli olduğu belgeleyen bu verilerin dışında, bulduğumuz oldukça dikkat çekici bir veri de, daha çok kentlerde rastladığımız lonca örgütünün varlığıdır. Nitekim, defterde lonca üzerine vakıf değirmenlerin kaydedilmesinden ve loncanın tamiratına bir miktar para ayrılmış olmasından, Biresse köyünde kıl dokumacılığının lonca örgütünün kendine özgü yapısı içinde uzmanlaştığını açıkça göstermektedir. Biresse veya diğer adıyla Olukbaşı köyünün, günümüzde, büyük bir kısmı yurt dışına pazarlanan ve yılda 3.5 milyon dolar tutarında dokuma ürünleri satan bir köy olduğunu da belirtmek de yarar vardır (11).

Temettuat defterlerinin, 19. Yüzyılın ortalarında yerleşmelerin ekonomik yapısı konusunda sağladığı verilere bir diğer örnek ise, Akçay ovasının

batısındaki tepelik alanda yer alan Dırabuz veya günümüzdeki adıyla Örtülü köyüdür. Toplam 120 haneden oluşan köydeki ekonomik yapının, haneler bazında incelenmesi, sözkonusu köyde tarımsal faaliyetlerin yanı sıra, orman ürünlerinin değerlendirilmesine dayanan katran, zift, odunkömürü üretiminin yaygın ve önemli sayılabilecek bir ekonomik faaliyet tipi olduğunu göstermektedir. Nitekim, 120 hanenin 44'ü yalnız tarımsal üretim alanında faaliyet gösterirken, tarımın yanı sıra katran, zift ve odun kömürü üretimiyle de uğraşan hane sayısının 50 olduğu dikkati çekmektedir. Buna karşılık, 7 hane çam odunlarından elde edilen katran+zift üretimiyle uğraşmaktadır (Çizelge 3-Şekil 6).

Bu veriler, Dırabuz köyünde tarım ve hayvancılığın temel ekonomik faaliyet olduğunu ancak, orman ürünlerinden kömür, katran ve zift yapımının da hane bazında önemli bir faaliyet tipi olduğunu ortaya koymaktadır. 120 hanenin 50'sinin tarımın yanı sıra bu üretim konusunda da faaliyet göstermesi, bunun yanında 7 hanenin tümüyle katran ve zift üretimiyle uğraşması, bunu doğrulamaktadır. Ayrıca, Dırabuz köyünden, tüm ekonomik faaliyetlerinden elde edilen 67890 kuruşluk gelirin, oransal dağılımı da yukarıdaki açıklamamızı desteklemektedir. Buna göre, köyden elde edilen gelirin % 65'i tarım ve hayvancılıktan, % 23.7'si ise katran, zift, odun kömürü üretimi ve kısmen de odunculuktan sağlanmaktadır (Çizelge 4-Şekil 7). Sözkonusu verilerin ekonomik faaliyetlerin belirlenmesi yanında o dönemin doğal bitki örtüsü hakkında da önemli ip uçları verdiği söylenebilir. Katran ve Zift gibi ürünlerin çam ağaçlarından elde edilmesi, köy çevresinde kızılçam veya karaçam ormanlarının yer aldığını göstermektedir.

b. Tarımsal Üretim Yapısı İle İlgili Değerlendirmeler

Temettuat defterlerinden yararlanarak, bir yerleşmenin veya herhangi bir ölçüte göre belirlenmiş bir sahanın, tarımsal üretim yapısını ortaya koymak amacıyla, defterlerin düzenleniş biçimine uygun olarak birkaç yöntem izlenebilir. Bunlardan ilki, defterlerin başlangıç kısmında yer alan ve tarımsal ürünlerden alınan aşar vergisi ile bu verginin ürünlere dağılımından oluşmaktadır. Tanzimat öncesinde, yöreden yöreye farklı oranlarda alınmakla birlikte, tanzimatın getirdiği uygulamalar çerçevesinde, her yerde 1/10 oranında alınması öngörülen aşar vergisinin incelenmesi, Aşağı Akçay havzasında (*ele alınan 40 adet deftere göre*) toplanan aşar vergisinin 109452 kuruş olduğunu ve bunun % 54.1'inin tahıl tarımından elde edildiğini göstermektedir (Çizelge 5).

Ancak, aşar vergisinin, her ürünün değeri üzerinden 1/10 oranında alınan bir vergi olması nedeniyle, bu vergi toplamları, bir sahanın veya yerleşmenin tarımsal yapısını ya da yaygın üretim şeklini ortaya koymak konusunda yetersiz kalabilmektedir. Çünkü, birim fiyatı yüksek olan ve bu nedenle aşar vergisinin de yüksek olduğu bir ürün, gerçekte çok geniş sahalar kaplamayabilir. Başka bir

anlatımla, çok geniş alanlarda tarımı yapılan bir ürün, fiyatının, dolayısıyla aşar vergisinin düşük olması nedeniyle; daha dar bir alanda üretilen ancak fiyatı yüksek olan bir üründen daha az gelir getirebilir. Nitekim, 52 haneli Akseki köyünde, aşar vergisinin dağılışı incelendiğinde, bu verginin % 41'inin bağcılıktan sağlandığı gözlenir. Bu yüksek orana bakarak, bağcılığın Akseki köyünde en yaygın tarımsal üretim şekli olduğunu iddia etmek biraz güçtür. Zira, 313.5 dönüm tarla arazisinin varlığına karşılık, bağ alanlarının yalnızca 53.5 dönümlük bir alan kaplaması dikkat çekicidir.

Tüm bunlara karşın, aşar vergisinin ürün gruplarına dağılışı incelenerek, herhangi bir sahanın tarımsal üretim yapısı hakkında birtakım kesin yargılara da varmak mümkündür. Sözelimi, zeytin, bağ, hayvancılık dışında kalan ve yalnızca ekili alandan alınan aşar vergisinin ürünlere dağılışı incelenerek, üretim deseni çıkarılabilir. Nitekim, ekili alandan elde edilen aşar vergisinin tarımsal ürünlere dağılışı dikkate alındığında, Yaygın platosu ile tepelik alanlarda yer alan köylerde, tüm verginin tahıldan sağlandığı görülür (Şekil 8). Gerçekten de, aşar vergisi içinde tahıl ürünlerinin payı Akçay ovasının güneybatısında tepelik sahalarda yer alan köylerde % 95-100 arasında değişirken; Yaygın platosundaki Sarıyer, Kurbağalık, Tekeli, Adamharmanı, Avdan, Omurca, Nargedığı Çiftliği ve Yaygın Çiftliği'nde % 100'e yükselmektedir.

Bu veriler, sözkonusu sahalarda yer alan köylerde 19. Yüzyıl ortalarında ekili alandaki tarımsal yapının, monokültür bir şekilde tahıl tarımına dayandığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, Akçay ovası kenarında yer alan köylerin, ekili alandaki aşar vergilerinin dağılışı incelendiğinde, tarımsal üretimdeki çeşitlilik dikkati çekmektedir. Pamuk, bahçe-bostan, tütün, susam gibi ürünlerin devreye girmesi nedeniyle, sözkonusu sahalarda tahılın payı gerilemektedir.

Aynı verilerden elde edilebilecek bir diğer sonuç da, pamuk tarımı ile ilgilidir. Pamuk tarımının, günümüzde ova tabanında çok geniş alanlar kapladığı gözönüne alındığında, bu konuda varılacak sonuçlar daha da önem kazanmaktadır. Ekili alandaki aşar vergisinin ürünlere dağılışı incelendiğinde, 19. yüzyıl ortalarında pamuk tarımının çoğunlukla Akçay ovasının doğusunda kalan ve dolgu üzerinde basık bir topoğrafyada yer alan köylerde toplandığı gözlenmektedir. Nitekim, bu sahada yer alan köylerde, ekili alandaki aşar vergisi içinde pamuğun payını Kote'de % 56, Akseki'de % 38, Beylerli'de % 34, Dutagaç'da % 22.5, Süres'te % 18 olarak belirledik (Şekil 8).

Tarımsal üretim içinde, aşar vergisinden hareket ederek, birtakım sonuçlara varılabilecek bir diğer konu da hayvancılıktır. Ağnam vergisinin (12), aşar vergisi içindeki payına bakıldığında, Aşağı Akçay havzası bütününde % 4.5 gibi nispeten düşük bir değer gösteren bu vergi, sahadaki farklı doğal çevre koşullarına bağlı olarak yer yer yüksek değerlere ulaşmaktadır. Sözelimi Yaygın platosunda yer alan Yaygın Çiftliği'nde tüm aşar vergisinin % 35'ini

ağnam vergisi oluştururken, bu oranın Nargedigi Çiftliği'nde % 28.5, Karaahmetler'de % 23.7, Koyuncular'da % 20, Beylerli'de % 16.7 olarak hesapladık.

c. Toprak (İşletme) büyüklükleri

Temettuat defterlerinin, ait oldukları döneme ilişkin sağlamış oldukları önemli verilerden biri de işlenen toprakların büyüklüğüdür. Bu konuda, Aşağı Akçay havzasında yer alan ve sahip oldukları doğal çevre koşulları nedeniyle, farklı sahaları temsil eden köylerdeki işletme büyüklükleri dikkate alınmıştır. Bu amaçla, ova kenarı köyleri olarak adlandırdığımız, ova tabanı ve ova kenarında arazileri bulunan köylerin yanı sıra, yaygın platosu ve tepelik sahalarda yer alan toplam 14 köydeki işletme büyüklükleri incelenmiştir. Söz konusu köyleri, buldukları farklı çevreleri dikkate almadan bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, 14 köyün toplam tarım alanının 9258 dönüm olduğu (13) ve toplam hane sayısının ise 661 olduğu görülür. Ancak bu 661 haneden 48'inin, bir başka ifadeyle % 7.2'sinin topraksız olduğu, buna karşılık, Aşağı Akçay havzasını temsil edebilecek toprak sahibi 613 hanede küçük toprak mülkiyetine dayalı bir yapının varlığı dikkati çekmektedir. Nitekim, farklı çevrelerde yer alan 14 köydeki toprak sahibi 613 hanenin işledikleri toprak miktarı incelendiğinde, % 43.2'sinin 10 dönümden az, % 41.8'inin ise 11-25 dönüm arasında toprağa sahip oldukları ortaya çıkmaktadır (Çizelge 6).

Aşağı Akçay havzasını temsil eden 14 köyün toplamından çok, farklı doğal çevre koşullarına sahip olduğunu belirttiğimiz bu köylerin, buldukları sahalara göre incelenmesi, işletme büyüklüklerinin mekânla olan ilişkilerinde önemli farkların bulunduğu göstermektedir. Nitekim, ova kenarında yer alan köylerde 10 dönümden az toprağı olan hanelerin oranı % 55.6 gibi yüksek bir değere ulaşırken, bu oran Yaygın platosunda % 3.6 gibi son derece düşük bir değer göstermektedir. Buna karşılık, ova kenarı köylerinde % 10.5, tepelik sahalarda yer alan köylerde ise % 4.1 olan 26-50 dönüm arasında toprağa sahip hanelerin oranı, Yaygın platosunda % 33.3'e yükselmektedir (Çizelge 7). Bu durum, reliefin arızalı olduğu tepelik sahalarda, tarım alanlarının küçük, buna karşılık, reliefin hiçbir önemli arıza oluşturmadığı Yaygın platosunda ise çok daha geniş olduğunu ortaya koymaktadır.

Farklı coğrafi koşullar içinde bulunan yukarıdaki köylerde, toprak sahibi hanelerin işledikleri ortalama toprak büyüklükleri de önemli farklar göstermekte ve yukarıdaki tespitimizi doğrulamaktadır. Sözelimi, ova kenarı köyleri olarak tanımladığımız sahadaki köylerde, hane başına düşen ortalama toprak büyüklüğü 11-18 dönüm arasında değişirken, Yaygın platosunda yer alan köylerde bu rakam 17-35 dönüme yükselmektedir. Söz konusu köylerde, hane başına düşen toprak büyüklüğünün bu derece farklı olmasında, tarımsal üretim yapısını belirleyen coğrafi koşulların payı büyüktür. Ova kenarında, tarımsal ürün çeşitliliğinin ve verimin yüksek olması, bu alanda daha küçük

topraklarda yürütülen tarımın, geçimin sağlanmasına yettiği sonucunu vermektedir. Ayrıca, bu sahada yer alan köylerin, defterlerde dönüm olarak belirtilmemekle beraber, zeytinliklere de sahip olduğu düşünüldüğünde, tarla tarımına ayrılan alanların genişlemesini gerektirecek koşulları ortadan kaldırmıştır. Buna karşılık, Yaygın platosu, 750-900 m. gibi oldukça yüksek konumu nedeniyle, zeytin ve incir gibi geliri yüksek ürünlerin yetişme ortamının dışında kalmaktadır. Bu durum, plato sahasındaki köylerin tarımsal yapısında tahıl tarımının monokültür bir şekilde yapılmasını ve bu nedenle geçimin sağlanmasında daha geniş toprakların varlığını zorunlu kılmıştır.

d. Tarımdan elde edilen gelirin dağılışı

Temettuat defterlerinin 3. bölümü olarak nitelediğimiz kısımda, daha önce de belirtildiği gibi, tarımsal üretimin gerçekleştiği toprağın çeşitli nitelikleri (*büyüklüğü kaç parçadan oluştuğu ve işletme şekli gibi*) ile üretimin hangi ürünlerden oluştuğu (*bağ, bahçe, zeytin, tütün, pamuk v.b.*) ve bunlardan elde edilen toplam gelir yer almaktadır. Bu verilerden yararlanarak defterin ait olduğu yerleşimin veya birçok defterin incelenmesiyle bir yörenin tarımsal üretim yapısını ortaya koymak mümkündür. Ancak, bu bölümdeki toplam tarım gelirinin 1/10'u aşar vergisi olarak belirtilmesi nedeniyle, yalnız aşar vergisi dağılımının incelenmesi de aynı amaca ulaşmak için yeterlidir. Bununla birlikte, toplam tarım geliri ve aşar vergisinin oransal dağılımı konusunda zaman zaman az da olsa farklılıkların olabileceğini de hatırlatmakta yarar vardır. Bunun temel nedeni, aşar vergisi içinde belirtilen ağnam vergisine konu olan hayvancılık gelirinin, tarımsal üretimden ayrı tutularak hayvancılık gelirleri içinde değerlendirilmesidir.

Araştırma alanımızda, ağnam vergisinin de dahil olduğu aşar vergisinin dağılımında, ekili alandan (*önemli bir kısmı tahıl*) elde edilen verginin payı % 64.8 iken (Çizelge 5), bu oran hayvancılık dışındaki toplam tarım gelirinin dağılımında % 71.1'e yükselmektedir (Çizelge 8-Şekil 9). Sonuç olarak, böyle bir yaklaşım, bir köyün veya bir sahanın ekonomik yapısını ortaya koyacak ve bu haliyle aşar vergisi konusunda yapılacak değerlendirmelere alternatif oluşturacak bir yöntem olarak görülebilir.

e. Tarım alanlarının kullanım şekline göre dağılımı

Temettuat defterlerinin yine aynı bölümünde, yukarıda belirttiğimiz bilgilere ek olarak, "mezru tarla", gayri mezru tarla", "icar tarla", "vakıf tarla" gibi ekili tarım alanlarının mülkiyetini veya işletme tipini ortaya koymaya yarayan bilgiler yer almaktadır. Bir diğer bilgi ise bağ, bahçe, zeytin gibi dikili tarım alanlarının büyüklüğüdür. Buradaki bilgilerden yararlanarak, herhangi bir sahada tarım alanlarının büyüklüğü ve bunun ekili ve dikili tarıma dağılımını ortaya koymak mümkündür.

Değerlendirmesini yaptığımız 40 yerleşmenin temettuat defterlerine göre, araştırma sahamızda 32 909 dönüm tarım alanı bulunmaktadır (14). Bu sahanın 30 940 dönümü, bir başka deyişle, % 94'ü, önemli bir kısmında tahıl ve kısmen de pamuk, tütün ve susam yetiştirilen ekili alanlardan, % 3.4'ü bağlardan ve % 2.1'i ise incir alanlarından meydana gelmektedir (Çizelge 9).

Tarım alanlarının ekili ve dikili sahalardan biçimindeki dağılımını köyler ölçeğinde incelediğimizde, biz coğrafyacılar için çok daha büyük önem taşıyan, coğrafi koşulların biçimlendirdiği farklı birtakım sahalardan ayırt edilmektedir. Sözelimi, ova kenarı olarak adlandırdığımız köylerin yanı sıra, az eğimli ve fazla yüksek olmayan sahalardaki köylerde ekili alanların tarım alanları içindeki oranı % 80'e kadar gerilemektedir. Bu sonucu doğuran en önemli faktör ise bu tip sahalarda incir ve bağ alanlarından oluşan dikili tarım sahalalarının önem kazanmasıdır. Nitekim yükselti ve iklim koşulları nedeniyle incirin yetişme sahası dışında kalan köylerde (*Yaygın platosunda olduğu gibi*), ekili alanların tüm tarım alanları içindeki payı % 95-100 arasında değişmektedir (Şekil 10).

Tarım alanlarının kullanım biçimi ve bunun yer yer gösterdiği farkları çok daha iyi yansıtan veri ise, ekili ve dikili alanlardan, bir başka deyişle tarımdan elde edilen gelirin dağılımıdır. Böyle bir yöntem, zeytinin ağaç sayısı olarak belirtilmesi nedeniyle, tarım alanlarının kullanım şeklinin belirlenmesinde ortaya çıkan eksik yorumların da büyük ölçüde giderilmesine yardımcı olacaktır. Tarımdan elde edilen toplam gelirin dağılımı konusunda da belirtildiği gibi (*Çizelge 8 ve şekil 9*), araştırma alanında bu gelirin % 71.1'i ekili alanlardan sağlanmaktadır. Ancak bu oran, köylerin içinde buldukları coğrafi koşullara bağlı olarak artmakta veya azalmaktadır. Sözelimi etek düzlükleri ve bunların gerisindeki fazla yüksek olmayan sahalarda tarım alanları bulunan köylerde, ekili alandan elde edilen gelirin oranı % 43-67 gibi nispeten düşük değerler gösterir. Buna karşılık, reliefin arızalandığı yüksekliğin arttığı sahalarda, ekili alanlardan elde edilen gelirin payı çoğunlukla % 90-100 arasındadır. Tüm bu oranlar, araştırma sahasının çeşitli kesimlerinde doğal faktörlere bağlı olarak farklılaşan tarımsal üretim biçimlerinin ve ürün deseninin olduğunu göstermektedir. İncir ve zeytinin yüksek kesimlere doğru ortadan kalkması bu sahalardaki tarımsal üretimin, büyük ölçüde tahıl üretiminin gerçekleştirildiği ekili alanlardaki tarımsal faaliyetlerle sınırlı olmasına neden olmuştur. Ova kenarı köylerinde incir ve zeytinin tarım alanları içinde önemli bir yer tutması nedeniyle, ekili alandan elde edilen gelir, diğer köylere göre azalmış, ancak dikili alanlardan sağlanan gelir büyük ölçüde artmıştır (Çizelge 10-Şekil 11). Bu iki alan arasında bir ölçüde geçiş niteliği taşıyan sahalardaki köylerde ise bağıcılığın gelişmiş olması, ekili alandan elde edilen gelirin oran olarak azalmasına yol açmıştır.

f. Arazinin işletme biçimi

Temettuat defterlerinde yaptığımız incelemelerden varılan sonuçlardan biri de, tarım arazilerinin işletme biçimi ile ilgilidir. Defterlerde, aksi belirtilmedikçe sahiplerince işlenen toprak miktarının yanı sıra, "icar" veya "ortak" olarak işletilen tarım alanlarının miktarı da yer almaktadır. Örneğimizi meydana getiren Aşağı Akçay havzasında, hanelerin önemli bir kısmı kendi topraklarını işlerken, icar veya ortakçılık şeklindeki işletmelerin de işlenen toprak miktarında gözardı edilemeyecek paylarının olduğu görülür. Nitekim, 32909 dönüm arazinin % 76.1'i sahiplerince işlenirken, % 17.2'sinde ortakçılık, % 4.7'sinde kiracılık şeklinde işletilmektedir (Çizelge 11).

g. Tüm gelirlerin dağılımı

Temettuat defterlerinde buraya kadar verdiğimiz örneklerdeki bilgilerin yanı sıra, her hanenin tarım ve hayvancılık dışındaki faaliyetleri ve bunlardan ne kadar gelir sağladığı da yer almaktadır. Bu faaliyetler içinde ırgatlık, kömürcülük, ziftçilik, katrancılık, çobanlık, mertekçilik, dokumacılık, taşçılık, değirmen kirası, ticaret gibi birbirinden çok farklı nitelikler taşıyan faaliyetler bulunmaktadır. Böylece, her hanenin tarımdan ve tarım dışı faaliyetlerden elde ettiği geliri bir bütün halinde ele alarak, ekonomik yapının genel bir tablosunu elde etmek mümkündür. Ancak, tarım dışında ekonomik gelir sağlayan faaliyetleri daha sağlıklı bir şekilde analiz etmek için, bunlar birkaç başlık altında gruplandırılabilir. Bu konuda yaptığımız değerlendirmeler sonucunda tüm gelirlerin dağılımını belirlemek amacıyla 7 grup saptanmıştır:

Tarım: Ekili-dikili alanda tarım yapanlar,

Hayvancılık: Gelir getiren ve bu nedenle vergiye tabi hayvanları bulunanlar,

Emek: Defterlerde ırgatlık, hizmet, ücret-i ziraat, kapualtı neferi olarak belirtilen ve belirli bir ücret karşılığı çalışanlar,

Ticaret: Defterlerde ticaret, mudyap ticareti, simsarlık, iplik veya kurban ticareti, ırgat ticareti, adı altında belirtilen faaliyetler,

Ulaşım: Develer ile yapılan yük taşımacılığı, salcılık, araba ile yapılan taşımacılık,

Esnaf-zanaat: Ziftçilik, kömürcülük, katrancılık, pabuççuluk, mertekçilik, odunculuk, kiremitçilik, taşçılık, kasaplık, hasırcılık, dokumacılık, debbağçılık, terzilik gibi faaliyetleri kapsar (15).

Aşağı Akçay havzasında tüm ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirin dağılımı incelendiğinde, toplam gelirin % 56.2 gibi önemli bir kısmının tarımdan sağlandığı gözlenmektedir. Bunu, % 16.8 ile esnaf ve zanaatçılık, % 14.1'ini ise emekten elde edilen gelir izlemektedir (Çizelge 12-Şekil 12).

Böyle bir tablo, araştırma sahasında tarımın öncelikli geçim kaynağı olduğunu, ancak esnaf ve zanaat ile emek gücüne dayalı gelirlerin de önem kazandığını ortaya koymaktadır. Ancak sözkonusu dağılımı köyler ölçeğinde

incelediğimizde, alan içinde bazı ekonomik etkinliklerin çok daha önem kazandığı, böylece birbirinden farklı ekonomik yapıların geçerli olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, amacımızın temettuat defterlerinin tarihsel coğrafya açısından taşıdığı önemi vurgulamakla sınırlı olduğunu hatırlatarak, bu konudaki örneği yalnızca tarım ve hayvancılığın nasıl bir dağılım gösterdiğini belirtmekle yetineceğiz. Ancak, her köyün gelirinin 7 farklı faaliyete dağılımını bir harita üzerinde göstermenin zorluğu dikkate alınarak, tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelir toplamı 100 kabul edilerek, bunun kendi içindeki dağılımı incelenmiştir. Bu çerçevede dikkati çeken en önemli nokta, tarımda çeşitliliğin, verimin yüksek olduğu ova kenarı köyleri ile, reliefin arızalandığı, yükseltinin arttığı köyler arasında ortaya çıkan farktır. Nitekim ova kenarında yer alan Yaka, Kılavuzlar, Kamışlar, Kakkalan, Kazandere, Araplı, Amasya, İnebolu ve Çerçikli köylerinde hayvancılıktan elde edilen gelirin payı % 2-7 gibi düşük değerler göstermektedir (Şekil 13). Buna karşın, tarımda çeşitliliğin azaldığı, tahıl tarımının egemen olduğu yüksek ve arızalı sahalardaki köylerde, bir yandan coğrafi koşulların hayvancılığa olan elverişliliği bir yandan da ekonomik gelir düzeyini bir ölçüde de olsa yükseltmek amacıyla, hayvancılığın çok daha önemli olduğu göze çarpmaktadır. Sözelimi, ovanın batısındaki tepelik alanlarda yer alan Monamak, Kızıltepe, Dırabuz, Genzile ve Deliler'de bu oran % 17-28 arasında değişirken, ovanın doğusundaki Karaahmetler'de % 36, Koyuncular'da % 34, Asma'da % 100; Yaykın platosunda yer alan Zeameti Tekeli'de % 96, Yaykın'da % 29, Nargedigi'nde % 25 gibi yüksek oranlar göstermektedir.

Sonuç

19. Yüzyılın ortalarına doğru hazırlanan temettuat defterleri, sahip oldukları bilgiler açısından yalnız tarihçiler için değil biz coğrafyacılar için de son derece önemli kaynaklardır. Söz konusu defterlerden çiftlik, köy, kent gibi çeşitli yerleşmelerin yanı sıra bir kazanın veya sınırları belirlenmiş bir yörenin idari bölünüşü, coğrafi sınırları, nüfusu, tarımsal ürün deseni, toprakların işletme büyüklükleri, hayvancılık, ticaret, ulaşım, sanayi konusundaki özellikleri ortaya konabilmektedir. Söz konusu defterlerin bir kez hazırlanmış olması, herhangi bir alanda tarihsel süreç içindeki değişimlerin izlenmesini zorlaştırmaktadır. Ancak, tarihsel coğrafya araştırmaları için bir kesit sunması açısından, defterlerin önemi büyüktür. Kaldı ki, arşivlerimiz herhangi bir alanda uzun bir dönemde gerçekleşen sosyal ve ekonomik gelişmeleri ortaya koymaya yarayacak çeşitli belgelerle doludur ve temettuat defterleri de bunlardan biridir.

Araştırma alanımızda, temettuat defterlerinden yararlanarak vardığımız sonuçlar, yöredeki ekonomik faaliyetler ile doğal çevre koşulları arasında sıkı bir bağlantının olduğunu göstermektedir. Akçay ovası kenarında yer alan köylerde verimli ve sulanabilir toprakların yanı sıra zeytin, incir gibi gelir

getiren ürünlerin yetişme olanağı bulması, bu alanlarda tarımsal ürün çeşitliliğini arttırmış ve büyük köylerin bu alanda toplanmasına olanak tanımıştır. Buna karşılık, Yaygın platosu ve ovanın batı kesimindeki tepelik alanlar, 900 metre olan ortalama yükseltileri, arızalı yapıları ile ürün çeşitliliğinin ortadan kalktığı, monokültür bir şekilde tahıl tarımının yapıldığı sahalardır. Bu elverişsiz koşullar, geçim olanaklarını kısıtladığı için, yerleşme yapısının küçük köylerden oluştuğu gözlenmektedir. Ayrıca bu alanlardaki ekonomik yapının ova köylerinden bir farklı yanı da orman alanlarının varlığından kaynaklanmaktadır. Nitekim, özellikle ovanın güneybatısındaki tepelik alanlarda hayvancılığın önem kazanması yanında, kömürcülük, katrancılık, ziftçilik gibi faaliyetlerin yapılması bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Görüldüğü gibi dafterler coğrafyacıların yakından ilgilendikleri konularda önemli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte, temettuat dafterlerinin, tahrir dafterleri kadar olmasa da, okunmasındaki güçlükler ve içeriklerinin bilinmemesi, sözkonusu dafterlerin günümüze kadar yalnızca tarihçiler tarafından değerlendirilmesine neden olmuştur. Tarihçilerin diğer arşiv belgelerine olduğu gibi temettuat dafterlerine bakış açılarının da oldukça farklı olması, dafterlerin tarihsel coğrafya açısından taşıdığı değerini ortaya çıkmasını bir ölçüde engellemiştir. Oysa bu tip belgelerden, başta nüfus ve ekonomik faaliyetler konusunda olmak üzere elde edilen verilerin belirli bir alandaki dağılışı, farklılıkların belirlenmesi ve nedenlerinin ortaya konması; bunların doğal çevre ile olan ilişkilerinin belirlenmesi ve en önemlisi haritalanması, coğrafyacıyı tarihçiden ayıran en önemli yaklaşım farklılığıdır. Başka bir anlatımla, coğrafi algılama ve sentez gücü, bu tür kaynakların tarihsel coğrafya çalışmalarında kullanılmasında büyük bir öneme sahiptir.

Belirtilmesi gereken önemli bir nokta da, tarihsel coğrafya araştırmalarının ülkemizde son derece sınırlı olmasıdır. Birçok ülkede akademik coğrafyanın özel bir alt bölümü kimliği kazanan tarihsel coğrafyanın, son derece zengin arşiv kaynaklarına ve ülkenin çeşitli yerlerine dağılmış çok sayıda tarih ve coğrafya eğitimi veren bölümlerinin varlığına rağmen, ülkemizde bu alanda mevcut olan boşluğun istenilen düzeyde doldurulamamış olması düşündürücüdür. Bu bakımdan başta coğrafyacılar ve tarihçilerden oluşan multidisipliner çalışmalara önem verilmesi gerekmektedir.

Katkı belirtme: Belgelerin okunmasındaki katkılarından dolayı, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim görevlisi Mehmet Ali DEMİRBAŞ'a teşekkür ederim.

Kaynaklar ve notlar

- (1) BUTLIN, Robin A. (1993): Historical Geograpy. Through the gates of space and time. London.
- (2) HÜTTEROTH, Wolf (1990): "Methods of Historical Geography-Examples from Southeastern Turkey, Syria and Irak". **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**. İstanbul 21-25 Ağustos 1989. Tebliğler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları XXVI. Dizi-Sa.4. Ankara
- (3) TANOĞLU, Ali (1969): **Nüfus ve Yerleşme**. İst. Üniv. Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 45, İstanbul.
- (4) ELİBÜYÜK, Mesut (1990): "Türkiye'nin tarihi coğrafyası bakımından önemli bir kaynak, Mufassal defterler". Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu **Coğrafya Araştırmaları** Dergisi, Sayı: 2, s.11-42. Ankara.

BUTLIN, Robin A., a.g.e., s.73.

- (5) SÜRGEVİL, Sabri (1992): "La situation sociale, economique et demographique du district de Bozdoghan selon un cahier de revenu fiscal en 1261". **The sixth International Conference of Economic and Social History of Ottoman Empire and Turkey 1326-1960**. 1-4 Temmuz 1992. Aix-en Provence.

ADIYEKE, Nuri (1994): **XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi**. Dokuz Eylül Üniv. Atatürk İlkeleri ve Inkılap Tarihi Enstitüsü İzmir, (Yayınlanmış doktora tezi).

BAŞARAN, Mehmet (1997): **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire Kazası**. Dokuz Eylül Üniv. Atatürk İlkeleri ve Inkılap Tarihi Enstitüsü İzmir, (Yayınlanmamış doktora tezi).

TEKİN, Saadet (1997): **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli**. Dokuz Eylül Üniv. Atatürk İlkeleri ve Inkılap Tarihi Enstitüsü İzmir, (Yayınlanmamış doktora tezi).

- (6) Tarımsal ürünlerden, aynı veya nakdi olarak alınan bir vergi olan aşar, Tanzimat öncesinde yöreden yöreye farklı oranlarda alınmakla beraber, Tanzimat'ın getirdiği uygulamalar çerçevesinde, her yerde 1/10 oranında alınması öngörülmüştür. Bkz.ADIYEKE, Nuri, a.g.e., s. 166-169.
- (7) Aşar vergisi, yukarıda da belirtildiği gibi, her üründen 1/10 oranında alınmaktadır. Bu nedenle, aşar vergisine konu olan 1/10 oranındaki üretim miktarının 10 katı, o ürünün toplam miktarını vermektedir.

- (8) Zeytin tarımına ayrılan alanlar dönüm olarak değil, ağaç sayısı olarak belirtilmektedir
- (9) ELİBÜYÜK, Mesut , a.g.e., s.18.
- (10) Mufassal defterlerde, yalnızca vergiye tabi nüfus belirtilirken, temettuat defterlerinde geliri olsun veya olmasın tüm hane reislerine ilişkin bilgiler yer almaktadır.
- (11) ÖZEY, Ramazan (1990): "Olukbaşı, Kızılca ve Dutağaç köylerinde kıl çadır dokumacılığı". **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 68, s. 163-190.
- (12) Koyun ve keçiden alınan vergidir. Bkz.ÇAĞATAY Neşet (1947): "Osmanlı İmparatorluğu'nda reyadan alınan vergi ve resimler". Ankara Üniv. **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt V, Ankara, s.484-511.
- (13) Zeytin tarımı yapılan alanlar dönüm olarak gösterilmediğinden, özellikle ova kenarında yoğunluk kazanan zeytin sahaları bu rakama dahil edilememiştir.
- (14) Zeytin alanları hariç.
- (15) Yukarıda belirtilen kömürcülük,katrancılık, ziftçilik gibi faaliyetler ticari bir faaliyettir. Ancak bunu gerçekleştirenlerin aynı zamanda üretici olmaları, onu yalnız ticaret ile uğraşanlardan ayırmaktadır. Bu açıdan bu gibi faaliyetlerin esnaf-zanaat başlığı altında toplanmasında bir sakınca görülmemiştir.

Arşiv Kaynakları-Tasnif: ML.VRD.TMT

Defter no	Yerleşme adı
1470	Amasya
1471	Dirabuz
1472	Monamak
1474	Asma
1476	Kızıltepe
1477	Kemer
1636	Araplı
1637	Genzile
1638	Kamışlar-Kakkalan
1639	Yaka
1640	Ziyaretli
1645	Kılavuzlar-Balcılar
1646	Çerçikli
1647	Kazandere
1649	Altıntaş
1868	Nargedigi Çiftliği
1869	Köte
1871	Biresse
1872	Alhan
1873	Toygar
1874	Dutağaç
1875	Kırçaklı
1878	Akseki
1879	İnebolu
1880	Beğerli
1881	Süres
1882	Koyuncular
1884	Yaykın Çiftliği
1885	Karaahmetler
2621	Sarıyer
2630	Avdan
2632	Adamharmanı
2633	Karagöl
2635	Omurca
2643	Görle
2645	Zeameti Tekeli
2648	Kurbağalık
2653	Körteke
2657	Deliler

Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi

Aydın eyâleti mülhakâtından Tavas kazâsına tâbi Kurbağalık karyesinde mükîm ehl-i islâmın temettûat defteridir

1. BÖLÜM

Erbab-ı ziraatten olduğu

Sene-i sabıkada virgü-yü
mahsûsâdan bir senede vermiş
olduğu
50
10

Hane Numara
1 1

2. BÖLÜM

Bedel-i aşar ve rûsûmât olarak sene-i
sabıkâda bir senede vermiş olduğu

Hinta kıymet	Şair kıymet
Kile guruş	Kile guruş
3.5 10	5.5 5
guruş	guruş
35	27.5
	Yekûn
	62.5
Öşr-ü bağât	4

Kel Ömer Ođlu Ali

Mezrutarla	Bağ dönüm	Öküz	Sağman inek
dönüm	0.5	Re's	re's
30	hasılât	2	1
hasılât	sene 60 20		hasılât
sene 60 625	sene 61 20		50
sene 61 240	ber-vech-i tahmîn		0
Erkek dana			
Re's			
1			

3. BÖLÜM

Mecmûundan tahmînen temetûu

	695
Taşçılıkdan	300
	995

4. BÖLÜM

Aydın Eyaleti'nin Tavas Kazası'na bağlı Kurbağalık köyünün temettuat defterinin transkripsiyonu

الهدیه ایست که کاشه العیبه و نه بالذات ادایه اولدندن اولدندن ایدر بیجا غنک ماوی اولدنی فضالردن ار باز قضای قائلردن اولعب عیبسی قیه سنه مقیمه ه اها بیکه اسلک و اراضی و تمعاتدینک مقاربین بیعت و قندسا

2. BÖLÜM

1. BÖLÜM

Handwritten text and numbers in two columns, including a large signature in the center.

قیتمه بدیه لکنندن ادم قیه هجی حینک اسلک و اراضی و تمعات

3. BÖLÜM

Handwritten text and numbers, including a list of items and their values.

مصد	۱۷۵۰
مصد	۱۱۷۵
مصد	۱۵۷۵
مصد	۷۸۷
مصد	۷۸۷

4. BÖLÜM

Handwritten text and numbers, including a list of items and their values.

مصد	۸۹۷
مصد	۷۰۶
مصد	۱۲۰۴

BELGE NO: 2- Aydın Eyaleti'nin Arpaz Kazası'na bağlı Biresse köyünün temettuat defterinin orjinalinden bir bölüm.

Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi

Aydın eyâletinde kâin elviyeden bizzât idâre olunmakta olan Aydın Sancağının hâvi olduğu kazâlarından Arbaz kazası kurâlarından olup Biresse karyesinde mükîm ahâliflerin emlâk ve arâzi ve temettûatlarının mikdârını mübeyyin defteridir

1. BÖLÜM

vergü-yıl mahsûsâsı
200

Hane Numara
1 1

2. BÖLÜM	
Bil-İştirak aşardan bir senede vermiş olduğu	
	Hinta Şair dolü dolü
Çolakoğlu	9
Temuroğlu	11
Hacı Molla Hasan	20
Muzıroğlu Mehmed	-
	7 40
	6 guruş 3
bedelen vermiş olduğu	
Yekûn	162
Penbe öşrü	guruş 13
Karındaşı Süleyman	guruş 13
	guruş
Revgan kıyye	4
Pağ öşrü	3
	7 Keçi Re's
rüsûmâtan vermiş olduğu	8
	guruş 3

Karye-i mezbûre sâkinlerinden imâm-ı karye Hacı Molla Hüseyinin emlâk ve arâzi ve temettûâtı

Mezrûtarla dönüm	Bağ dönüm	Eşcâr-ı zeytun		
53	1	2		
hasilât	hasilât	hasilât		
sene 60 1750	sene 60 30	sene 60 40		
sene 61 175	sene 61 30	sene 61 ---		
öşrü 175	Sağman Keçi			
1575	Re's			
şeriki hisseleri 787.5	8	Sağman inek	Öküz	Katır
	hasilât	1	Çifti	1
sene 60 787.5	sene 60 40		2	
sene 61	sene 61 40			

3. BÖLÜM

Merkûmun bir senede temettûu	
Hasılâtundan	897.5
Mutyab pazarcılığından	306
	1203.5

4. BÖLÜM

Aydın Eyaleti'nin Arbaz Kazası'na bağlı Biresse köyünün temettuat defterinin transkripsiyonu

ایدیسه ایبالننه کاشنه الوبه و نه برآه اداک اولنمغه اولدنه ایدیسه بجاغناک هادی
اولدیغی قضا لر نده ارباز قضی قضا لر نده اولوب کیکدی قیه نکه مقیمی
اهالیدیک املک و اراضی و تمعانه نیک مقدار نی مییه وقتندس

2. BÖLÜM
ایضا راز نده برآه اداک اولنمغه اولدنه ایدیسه بجاغناک هادی
اولدیغی قضا لر نده ارباز قضی قضا لر نده اولوب کیکدی قیه نکه مقیمی
اهالیدیک املک و اراضی و تمعانه نیک مقدار نی مییه وقتندس

1. BÖLÜM
هاله نجه
ایضا راز نده برآه اداک اولنمغه اولدنه ایدیسه بجاغناک هادی
اولدیغی قضا لر نده ارباز قضی قضا لر نده اولوب کیکدی قیه نکه مقیمی
اهالیدیک املک و اراضی و تمعانه نیک مقدار نی مییه وقتندس

قیه نجه کجا نده و نیر اوغلی جه نیک املک و اراضی و تمعانه

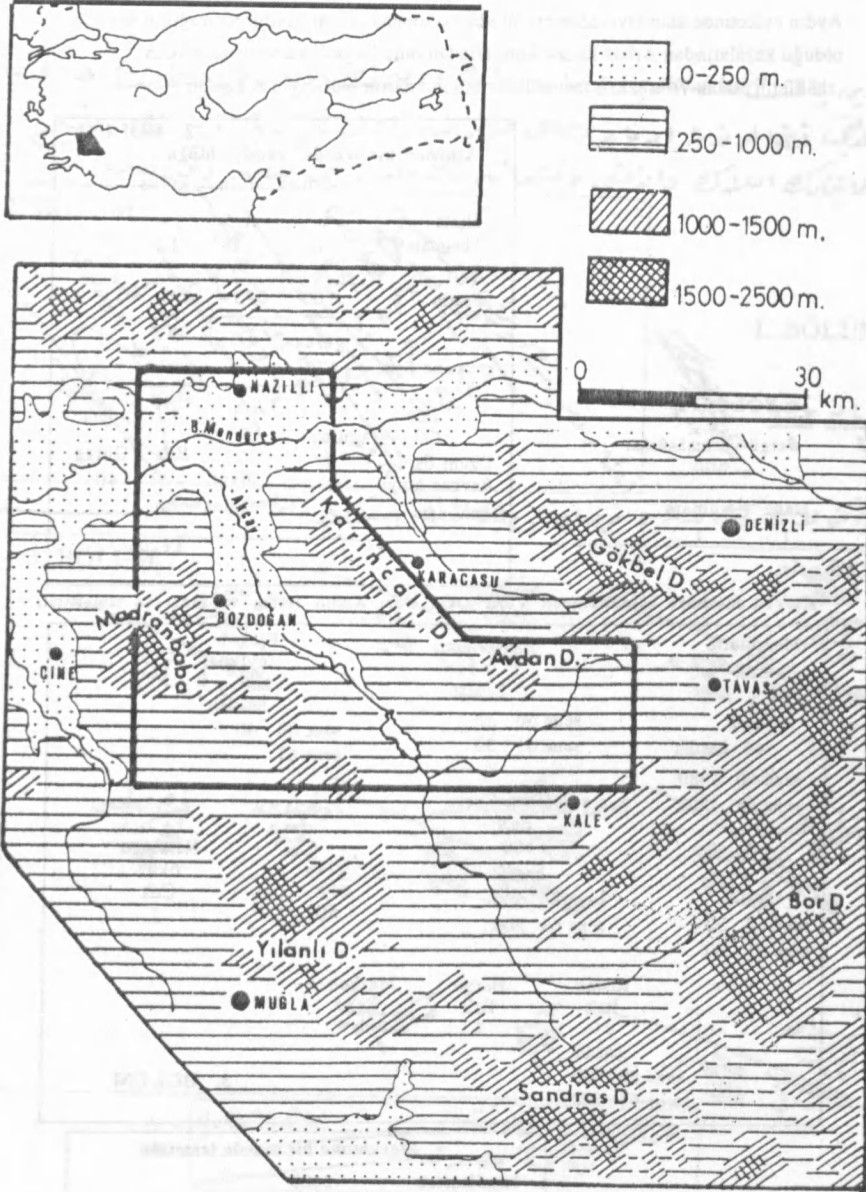
3. BÖLÜM
منه راز نده برآه اداک اولنمغه اولدنه ایدیسه بجاغناک هادی
اولدیغی قضا لر نده ارباز قضی قضا لر نده اولوب کیکدی قیه نکه مقیمی
اهالیدیک املک و اراضی و تمعانه نیک مقدار نی مییه وقتندس

4. BÖLÜM
مرقدیک برآه اداک اولنمغه اولدنه ایدیسه بجاغناک هادی
اولدیغی قضا لر نده ارباز قضی قضا لر نده اولوب کیکدی قیه نکه مقیمی
اهالیدیک املک و اراضی و تمعانه نیک مقدار نی مییه وقتندس

BELGE NO: 3- Aydın Eyaleti'nin Arpaz Kazası'na bağlı Beğerli köyünün temettuat defterinin orjinalinden bir bölüm.

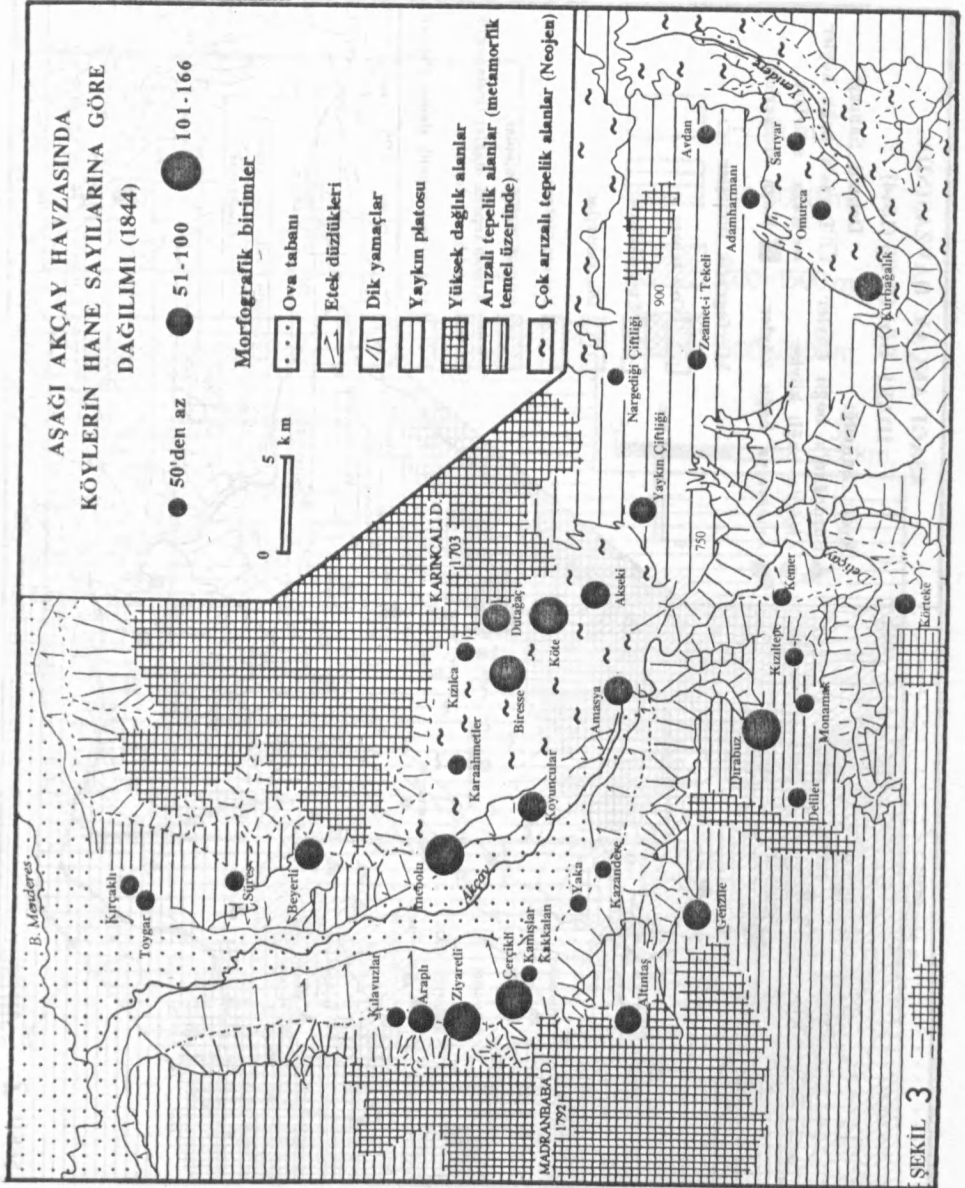

ŞEKİL: 1- Aşağı Akçay havzasının lokasyon haritası

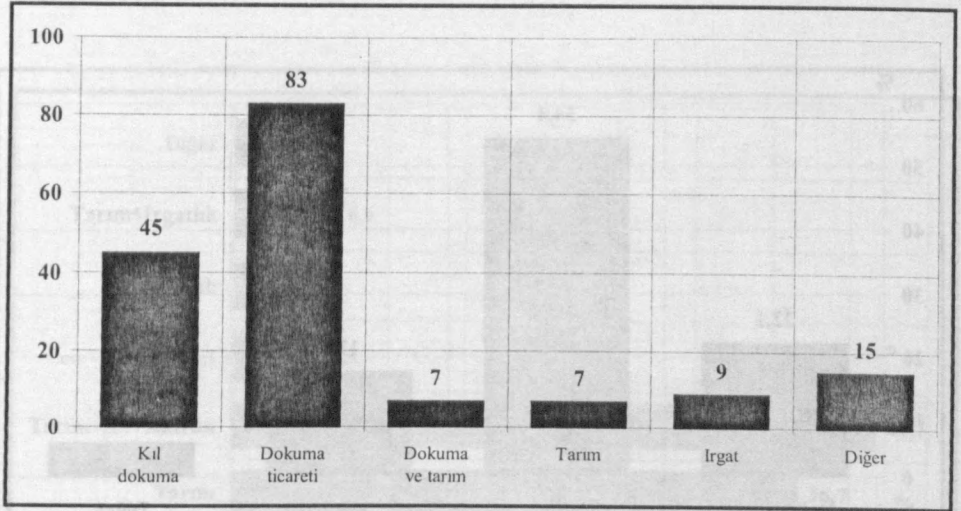

Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi

FAALİYET KONUSU	HANE SAYISI	%
Mudyablık (kıl dokumacılığı)	45	27.1
Mudyab pazarcılığı ve ticareti	83	50.0
Mudyablık+tarım	7	4.2
Tarım	7	4.2
Esnaf	3	1.8
Irgat	9	5.5
Çoban	4	2.4
Muaf	8	4.8
TOPLAM	166	100.0

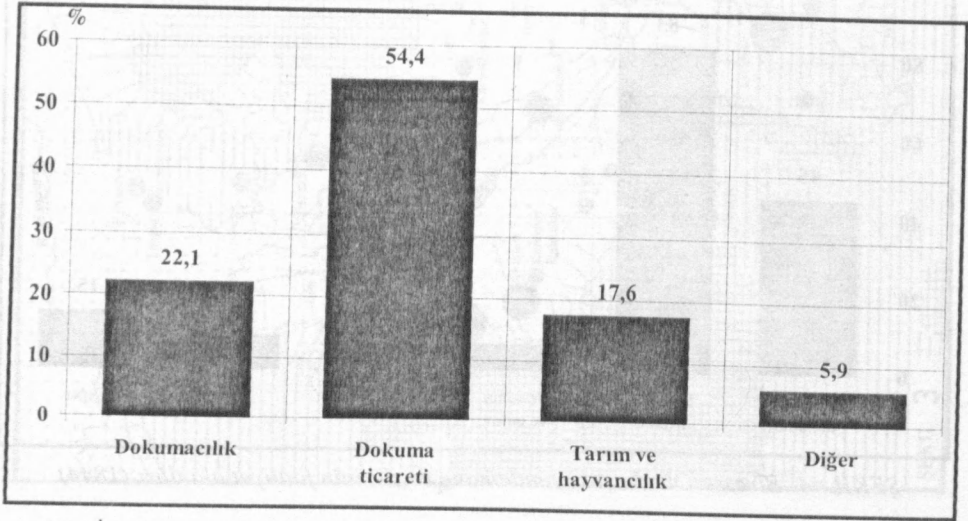
ÇİZELGE: 1- Biresse / Olukbaşı köyünde hane reislerinin faaliyet alanları (1844).

ŞEKİL: 4- Biresse/Olukbaşı köyünde hane reislerinin faaliyet alanları (1844).

ANA EKONOMİK FAALİYET	%
Kıl dokumacılığı (mudyablık)	22.1
Dokuma ticareti	54.4
Tarım+hayvancılık	17.6
Diğer	5.9

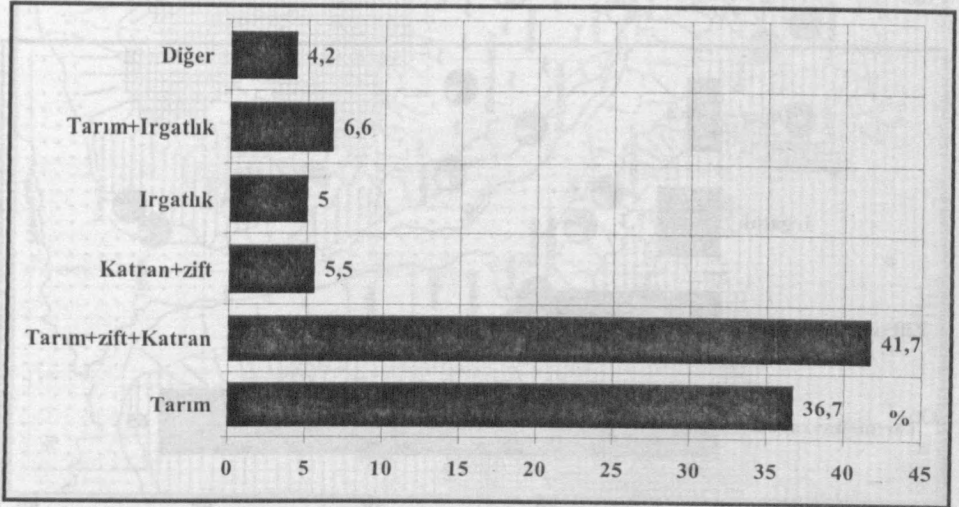
ÇİZELGE: 2-Biresse / Olukbaşı köyünde elde edilen gelirin ana ekonomik faaliyetlere dağılımı (1844).

ŞEKİL: 5 Biresse/Olukbaşı köyünde elde edilen toplam gelirin ana ekonomik faaliyetlere dağılımı (1844).

EKONOMİK FAALİYET	HANE SAYISI	%
Tarım	44	36.7
Tarım+Katran+Zift+Kömür	50	41.7
Katran+Zift	7	5.8
Irgat	6	5.0
Tarım+Irgat	8	6.6
Diğer	5	4.2
TOPLAM	120	100.0

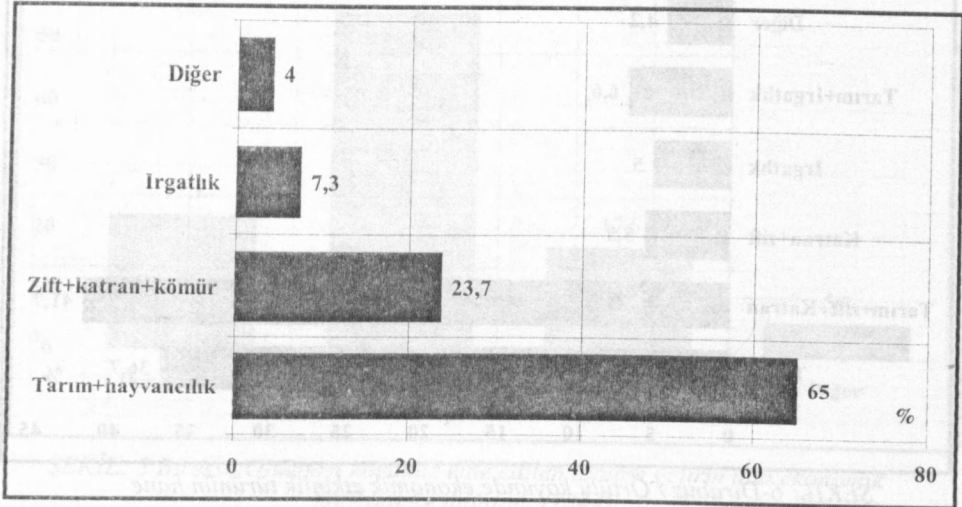
ÇİZELGE: 3- Dırabuz / Örtülü köyündeki ekonomik faaliyetlerin hane bazında dağılımı (1844).

ŞEKİL: 6-Dırabuz / Örtülü köyünde ekonomik etkinlik türünün hane bazındaki dağılımı (1844).

EKONOMİK FAALİYET	%
Tarım + Hayvancılık	65.0
Zift	15.0
Katran	6.6
Kömür	1.0
Odunculuk	1.1
Irgatlık	7.3
Diğer	4.0

ÇİZELGE: 4- Dirabuz / Örtülü köyünden elde edilen verginin faaliyet tiplerine oransal dağılımı (1844).

ŞEKİL: 7- Dirabuz / Örtülü köyünden elde edilen toplam gelirin faaliyet tiplerine göre oransal dağılımı (1844).

ÜRÜNLER	AŞAR İÇİNDEKİ PAYI
Tahıl	54.1
İncir	12.8
Bağ	10.1
Penbe (pamuk)	7.5
Duhan (tütün)	3.2
Zeytin	2.1
Bahçe+Bostan	1.6
Ağnam	4.5
TOPLAM	100.0

ÇİZELGE: 5- Aşağı Akçay havzasında aşar vergisinin ürünlere dağılışı (1844).

TOPRAK BÜYÜKLÜĞÜ (Dönüm)	%
10'dan az	43.2
11-25	41.8
26-50	13.4
50+	1.6

ÇİZELGE: 6- Aşağı Akçay havzasında yeralan
14 köydeki işletme büyüklükleri (1844).

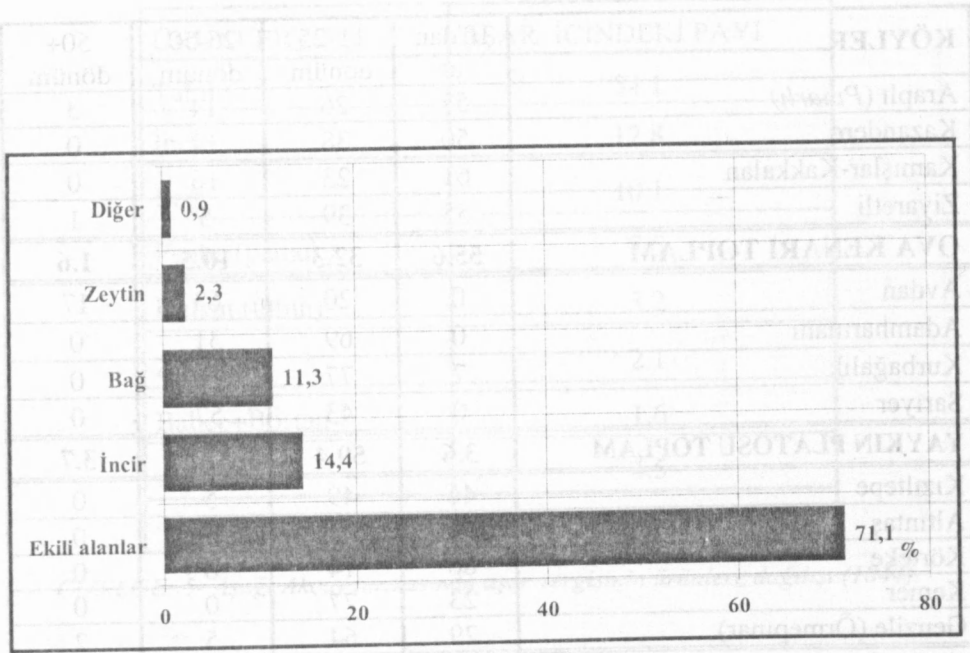
Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi

KÖYLER	10'dan az	11-25 dönüm	26-50 dönüm	50+ dönüm
Araplı (<i>Pınarlı</i>)	57	26	14	3
Kazandere	50	38	12	0
Kamışlar-Kakkalan	61	23	16	0
Ziyaretli	55	39	5	1
OVA KENARI TOPLAM	55.6	32.3	10.5	1.6
Avdan	0	20	63	17
Adamharmanı	0	69	31	0
Kurbağalık	7	77	16	0
Sarıyer	0	43	57	0
YAYKIN PLATOSU TOPLAM	3.6	59.4	33.3	3.7
Kızıltepe	46	49	5	0
Altıntaş	64	31	5	0
Körteke	86	14	0	0
Kemer	23	77	0	0
Genzile (<i>Örmepınar</i>)	29	64	5	2
TEPELİK ALANLAR TOPLAM	53.7	41.7	4.1	0.5

ÇİZELGE: 7- Farklı doğal koşullardaki köylerde işletme büyüklüklerinin oransal dağılışı (1844).

	%
Ekili Alanlar (Tahıl, Pamuk, bağ, v.b.)	71.7
İncir	14.4
Bağ	11.3
Zeytin	2.3
Diğer	0.9
TOPLAM	100.0

ÇİZELGE: 8-Aşağı Akçay havzasında hayvancılık dışında kalan tarım gelirlerinin dağılımı (1844)

ŞEKİL: 9- Aşağı Akçay havzasında hayvancılık dışında kalan tarım gelirlerinin dağılımı (1844)

Kategori	%
EKİLİ ALANLAR	94.0
DİKİLİ ALANLAR	6.0
Bağlar	3.4
İncir	2.1
Bahçe tarımı	0.5

ÇİZELGE: 9- Aşağı Akçay havzasında Ekili ve dikili tarım alanlarının dağılımı (1844)

	EKİLİ ALAN	DİKİLİ ALAN		
		İNCİR	ZEYTİN	BAĞ
OVA KENARI KÖYLERİ				
Ziyaretli	44.0	46.0	4.8	5.2
Çerçikli	43.7	42.2	5.0	9.1
Araplı	47.9	46.0	5.4	0.7
Kamışlar-Kakkalan	50.2	44.8	5.0	-
Kazandere	67.2	17.1	5.2	10.5
ARIZALI-TEPELİK ALANDAKİ KÖYLER				
Köte	45.9	-	-	54.1
Akseki	56.2	-	-	43.8
Biresse	76.2	-	1.4	22.4
Altıntaş	68.3	2.2	0.9	28.6
YÜKSEK SAHADAKİ KÖYLER				
Zeameti Tekeli	100	-	-	-
Nargedigi	100	-	-	-
Körteke	100	-	-	-
Adamharmanı	96	-	-	4.0

ÇİZELGE: 10- Farklı coğrafi koşullar içinde yer alan köylerde, tarımdan elde edilen gelirin ekili-dikili alanlara oransal dağılımı (1844).

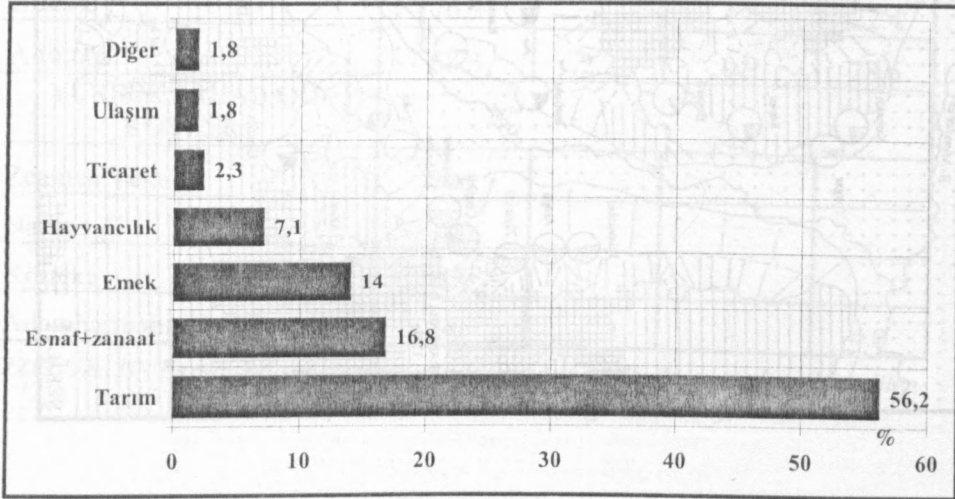

	%
Sahiplerince işlenen	76.1
Ortak işlenen	17.2
Kiracılıkla işlenen	4.7

ÇİZELGE: 11- Aşağı Akçay havzasında tarım alanlarının işletme biçimine göre dağılımı (1844)

	%
Tarım	56.2
Esnaf+zanaat	16.8
Emek	14.0
Hayvancılık	7.1
Ticaret	2.3
Ulaşım	1.8
Diğer	1.8
TOPLAM	100.0

ÇİZELGE: 12- Aşağı Akçay havzasında tüm gelirlerin faaliyetlere göre dağılımı (1844)

ŞEKİL: 12 - Aşağı Akçay havzasında tüm gelirlerin faaliyetlere göre dağılımı (1844)

